

О. В. Ткачук

аспірантка кафедри психології та педагогіки
Національного університету «Острозька академія»

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

В статті проаналізовано особливості діяльності педагога як чинника успішності навчального процесу. В результаті аналізу психолого-педагогічної літератури встановлено, що успішність педагогічної діяльності, навчального процесу та індивідуальні особливості педагога є взаємопов'язаними явищами. Розглянуто наступні характеристики педагога: тип професійної позиції (система інтелектуальних, ціннісно-смыслових, емоційно-вольових ставлень до педагогічної діяльності), рівень розвитку метакогнітивної сфери (знання та вміння регуляції процесів обробки інформації), індивідуальний стиль педагогічної діяльності (стійка сукупність методів, приймів та засобів, що використовуються педагогом для досягнення навчальних цілей), стиль викладання (особливості побудови взаємовідносин у системі «педагог-студент»). Поняття професійної позиції розглянуто з точки зору конкретної соціокультурної та освітньої ситуації, що впливає на особистісно-професійну активність викладача. Це поняття ототожнюється з поняттями педагогічна компетентність та педагогічна спрямованість. Зазначимо, що термін розглядається в нерозривному контексті з культурою та суспільством. В основі професійної позиції лежить професійна ідентичність.

Виділено метапізнавальні вміння як чинник успішності навчальної діяльності. До них відносимо вміння аналізувати себе як суб'єкта, що пізнає, вміння розширювати власний кругозір і вирішувати пізнавальні задачі, вміння

визначати ціль і задачі мисленнєвої діяльності, правильно розподіляти ресурси, відділяти головне від другорядного, оцінювати результат пізнавальної діяльності, ступені виконання поставленої задачі, здійснювати переоцінку результатів діяльності.

Розглянуто індивідуальний стиль педагогічної діяльності, що містить у собі змістові (орієнтація, адекватність, оперативність, рефлексивність), динамічні (гнучкість, імпульсивність, стійкість, емоційне ставлення), результативні (однорідність рівня знань, стабільність навиків, розвиток інтересу) характеристики діяльності педагога.

Відзначено таку особливість педагога як його стиль викладання. Розглянуто різні підходи до розуміння структури цієї властивості.

Проаналізовано класифікації індивідуально-психологічних особливостей педагога. Так, виділено об'єктивні, суб'єктивні, особистісні фактори діяльності педагога. Також розглянуто запропонований О. Розумовською поділ характеристик педагога на психофізіологічні (індивідні, властивості педагога), здібності, спрямованість та професійно-педагогічні знання та вміння.

***Ключові слова:** метакогнітивний розвиток, професійна позиція, педагогічна діяльність, стиль викладання, навчальна діяльність.*

Постановка проблеми. На сьогодні процеси навчальної взаємодії, як і сам процес навчання, зазначають значної трансформації. Необхідно досліджувати особливості зв'язку студента і викладача, адже очевидним є той факт, що вона є вирішальним чинником успішності та ефективності навчання. З іншого боку, успішність самої педагогічної діяльності визначається системою їх прийомів і способів педагогічних дій, на формування яких істотно впливає спрямованість, здібності, мотиваційна ціннісно-сміслова та інші індивідуально-психологічні характеристики педагога.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі індивідуально-психологічних особливостей педагога в процесі навчальної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В літературі ґрунтовно проаналізовано особливості педагогічної діяльності, розроблено різні класифікації індивідуально-психологічних особливостей діяльності педагога в процесі навчання.

Дослідниками здійснено спроби класифікації індивідуально-психологічних властивостей (П. Кептерев, А. Маркова, Е. Разумовська). Виділено індивідуально-психологічні особливості діяльності педагога, зокрема тип професійної позиції викладача (Л. Асагандян, А. Григор'єва, Е. Ісаєв, А. Маркова, В. Слободчиков), розвиток метакогнітивної сфери (Н. Груба, О. Карпов, М. Кислякова, Ж. Сержанова, Ю. Скворцова, М. Холодна), індивідуальний стиль педагогічної діяльності (А. Маркова, А. Ніконова), стиль викладання педагога (Л. Ітельсон, В. Калик, Дж. Манак, В. Швец).

Однак, не зважаючи на достатньо широке представлення теми у психолого-педагогічній літературі, питання взаємозв'язку, класифікації та співвідношення цих особливостей, їх впливу на ефективність навчального процесу розкриті недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи роль та вплив педагога на процес навчання, ми не можемо залишити поза увагою його індивідуально-психологічні особливості, що безпосередньо впливають на ефективність навчання. Першочерговим завданням нашого дослідження є визначення змісту індивідуально-психологічних властивостей педагога, що виникають у процесі навчальної взаємодії.

О. Гончар виділяє п'ять форм навчальної взаємодії [1]. Так, як найбільш поширена є індивідуальна форма «один слухає, інший говорить». Друга, фронтальна, де один говорить, а інші слухають. Третя форма – колективна, яка реалізується у формі спілкування в парі. Четверта – групова, що проявляється під час роботи в малих групах. П'ятою формою є опосередкована, яка не передбачає безпосереднього контакту учасників навчальної взаємодії. Очевидним є те, що не залежно від того, яку форму взаємодії обирають суб'єкти цього процесу, основну роль у ньому грають суб'єкти навчально-педагогічної взаємодії: педагог та студент. Відповідно, ми можемо зробити

висновок, що навчальна взаємодія – це процес спілкування між педагогом та студентом для досягнення навчально-виховних цілей.

Слід чітко розрізняти ті характеристики педагога, що описують його як особистість без врахування контексту професійної приналежності (наприклад, тип темпераменту, ціннісні установки, рівень інтелекту тощо). Очевидно, що вони впливають на особливості професійної діяльності індивіда і становлять основу тих особливостей педагога, що проявляються безпосередньо в ситуації навчальної взаємодії та випливають з її контексту.

Наприклад, П. Кептерев, структуруючи уявлення про властивості педагога, виділяє спеціальні властивості, до яких відносяться об'єктивні (наукова підготовка педагога) і суб'єктивні (особистий педагогічний талант) фактори і особистісні властивості (морально-вольові якості).

А. Маркова виділяє такі характеристики структури суб'єктивних властивостей педагога: об'єктивні (професійні знання, психологічні знання, педагогічні знання, професійні вміння) та суб'єктивні (професійні позиції, професійні установки, психологічні позиції та психологічні установки) [8].

Аналізуючи вищеназвані підходи до виділення індивідуально-психологічних особливостей педагога, Е. Разумовська розглядає наступні:

1. Психофізіологічні (індивідні властивості педагога);
2. Здібності
3. Спрямованість та інші особистісні властивості;
4. Професійно-педагогічні та предметні знання та вміння [9].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми виділили наступні психологічні характеристики діяльності педагога, які обумовлені його індивідуально-психологічними властивостями:

1. Тип професійної позиції викладача – точка зору, ставлення до призначення своєї професії і дій, поведінка, обумовлена ними, система інтелектуальних, вольових та емоційно-оціночних відносин до навчальної діяльності (В. І. Слободченков);

2. Рівень розвитку метапізнавальної сфери викладача – рівень розвитку метакогнітивної регуляції пізнавальних процесів (Г. Шроу та Р. Деннісон);

3. Індивідуальний стиль педагогічної діяльності – стійка сукупність мотивів діяльності педагога, мети його діяльності, методів досягнення цієї мети, способів оцінки результатів діяльності (А. Маркова, А. Ніконова);

4. Стиль викладання педагога (педагогічний стиль) – спосіб викладання (навчання), який використовує педагог у процесі навчальної взаємодії (Р. Орсова та автори).

Відзначимо, що тип професійної позиції, індивідуальний стиль педагогічної діяльності та стиль викладання ми відносимо до спрямованості педагога, а рівень розвитку метапізнавальної сфери – до його здібностей.

Розглянемо детальніше кожен характеристику.

Професійна позиція педагога. Так, педагогічна позиція входить в систему особистісно-професійної позиції педагога (В. Слободчиков). В цій системі вчений виділяє дві субпозиції: вчителя та вихователя. На відміну від позиції учителя, яка акцентується на процесі навчання, позиція вихователя в першу чергу зосереджується на особистості студента, його розвитку, актуалізації потенціалу тощо. Професійна позиція педагога – це система відношень суб'єкта і характер вирішення професійних задач.

Поняття професійної позиції викладача ототожнюється з поняттям педагогічна компетентність та педагогічна спрямованість. На думку А. Маркової, педагогічна позиція є джерелом особистісно-професійної активності індивіда. Е. Ісаєв пропонує розглядати професійну позицію педагога в нерозривному контексті з культурою суспільства [8].

А. Григор'єва виділяє такі компоненти позиції педагога як вихователя: усвідомлення свого місця і професійних можливостей в конкретній соціокультурній та освітній ситуації, наявність внутрішніх передумов до подальшого професійного та особистісного зростання [2].

Л. Асагандян в основу професійної позиції ставить професійну ідентичність, яка, на його думку, дозволяє співставити індивідуальні особливості людини з нормами різних соціальних груп, в тому числі і студентством. Автор наголошує, що специфіка викладача вищого навчального закладу полягає в тому, що він повинен бути ідентичним як мінімум з двома

групами: співтовариством спеціалістів у вибраній області та спільністю педагогів вищої школи [5].

Професійна позиція викладача вищого навчального закладу освіти – це система відношень особистості до своєї професії, до суб'єктів професійної діяльності і до самого себе, що базується на множинній професійній ідентичності, яка включає в себе приналежність до дослідницького співтовариства, колективу викладачів і співтовариства спеціалістів.

Як бачимо, професійна позиція визначається дослідниками не лише як характеристика внутрішньої діяльності педагога, а скоріше як особливості його спрямованості на зовнішні об'єкти та способи взаємодії з ними.

Розвиток метакогнітивної сфери викладача. Метапізнавальні вміння включають наступні компоненти (за Н. Грубою та Ж. Сержановою):

1. Вміння аналізувати себе як суб'єкта, що пізнає (які фактори впливають на отримання та засвоєння знань);
2. Вміння розширяти власний кругозір і вирішувати пізнавальні задачі, вибирати відповідні стратегії та тактики їх вирішення;
3. Вміння визначати ціль і задачі мисленнєвої діяльності, правильно розподіляти ресурси, відділяти головне від другорядного;
4. Оцінювати результат пізнавальної діяльності, ступінь виконання поставленої задачі, ефективність рішення;
5. Здійснювати переоцінку результатів діяльності [6].

Рівень викладання педагога і успішність навчальної діяльності студентів будуть суттєво вищими, якщо рішення, які приймаються педагогом, відображають глибоке розуміння ним своїх студентів та безпосередньої ситуації. Відповідно, успішне подолання проблемних ситуацій вимагає від викладача розуміння складності або наявних утруднень у власних інтелектуальних навиках. Низький рівень сформованості метакогнітивних навиків сприяє не лише зниженню здатності застосовувати адекватні способи обробки інформації, але й усвідомлювати причини цього. О. Карпов, М. Холодна та інші відводять ключову роль метакогнітивним компонентам: моніторингу та контролю. Ю. Скворцова відзначає, що існує прямий зв'язок

між рівнем метакогнітивної активності та результативними характеристиками діяльності педагога. Так, високий рівень метакогнітивної активності є однією з умов, яка забезпечує результативність навчання студентів [4].

М. Кислякова виділяє три групи метакогнітивних умінь:

1. Планування інтелектуальної діяльності: вміння планувати, висувати ціль і задачі, прогнозувати результат і наслідки власних дій;
2. Усвідомлене регулювання: вміння об'єктивно оцінювати власне знання або незнання, аргументувати вчинки, налаштовувати себе на роботу;
3. Пізнавальна відкритість: вміння об'єктивно аргументувати власну позицію або ж переглядати результати діяльності у випадку помилок, вміння вибудовувати конструктивну критику на адресу інших і адекватно сприймати її на свою адресу [7].

Індивідуальний стиль педагогічної діяльності. Цю характеристику особистості педагога запропонували дослідниці А. Маркова та А. Ніконова [8]. Так, вони характеризують індивідуальний стиль педагогічної діяльності як сукупність загальних і особливих способів роботи педагога.

Вчені запропонували структуру індивідуального стилю педагогічної діяльності. Так, першим компонентом є змістові характеристики педагогічної діяльності:

1. Переважаюча орієнтація педагога на процес навчання, або процес та результати навчання, або на результати навчання;
2. Адекватність-неадекватність планування навчально-виховного процесу;
3. Оперативність-консервативність у використанні засобів та методів педагогічної діяльності;
4. Рефлексивність-інтуїтивність в процесі аналізу та результатів власної діяльності.

Динамічні характеристики розкриваються автором в контексті особливостей педагогічної діяльності. Зокрема, до цих характеристик ми відносимо:

1. Гнучкість-традиційність як характеристика здатності педагога до швидкого переключення з одного виду діяльності на інший;
2. Імпульсивність-обережність як характеристика поведінки педагога на занятті;
3. Стійкість-нестійкість як вектор орієнтації педагога на ситуацію (настрій і рівень підготовки студентів) або ж на власні цілі (мета, завдання заняття);
4. Емоційне ставлення до студентів, що проявляється в емоційній стійкості педагога, здатності до утримування емоційної рівноваги.

Третім компонентом індивідуального педагогічного стилю є результативні характеристики діяльності педагога, які проявляються в однорідності рівня знань студентів, стабільності навиків навчання, рівні розвитку інтересу до предмету.

Стиль викладання педагога. Педагогічний стиль – це система педагогічних засобів і методичних прийомів, що застосовуються педагогом в навчальному процесі і в взаєностосунках з студентами, яка характеризує його педагогічну індивідуальність.

Дж. Манак, В. Швець пропонують такі компоненти стилю викладання:

1. Когнітивний стиль – особистісні якості людини, що лягають в основу усіх інших компонентів та визначають способи переробки інформації;
2. Підходи педагога до викладання – система ціннісно-сміслових установок педагога, які визначають методи та засоби здійснення педагогічної діяльності;
3. Способи вирішення педагогічних ситуацій;
4. Педагогічні знання, вміння, навички та досвід.

Слід відзначити, що на сьогодні не існує єдиного підходу до виділення видів стилю викладання педагога. Загальноприйнятою класифікацією педагогічного стилю є виокремлення авторитарного, демократичного та ліберального стилів керівництва. Авторитарний стиль викладання характеризується провідною роллю педагога в процесі навчання, відсутністю ініціативи студентів, які виступають об'єктом навчально-виховних дій.

Демократичний педагогічний стиль характеризується активною взаємодією педагога зі студентами, створенням умов для прояву ініціативи, корекції навчального процесу у відповідності з потребами студентів. Ліберальний стиль характеризується пасивною роллю педагога в процесі навчання, акцентується увага на самостійності та незалежності студентів.

Виділяють й інші класифікації педагогічного стилю. Так, Л. Ітельсон пропонує виділяти емоційний, діловий, спрямовуючий, вимогливий, спонукаючий та змушуючий стилі викладання педагога. В. Калик, ототожнюючи стиль викладання зі стилем спілкування педагога, пропонує таку класифікацію: спілкування на основі спільної зацікавленості, спілкування на основі дружби, спілкування-дистанція, спілкування-залякування, спілкування-загравання.

В. Семендяєва наголошує на впливі стилю педагогічної діяльності на ефективність навчального процесу. Автор підкреслює, що від стилю педагогічної діяльності залежить психологічна атмосфера, емоційне благополуччя студентів [10].

На нашу думку, визнання будь-якої індивідуально-психологічної характеристики як ефективної залежить від успішності та ефективності навчальної діяльності. Так, якщо існує прямий зв'язок між певною характеристикою та рівнем успішності студента, ми можемо визнати таку характеристику як доречну та бажану для педагога.

Висновки. Отже, нами проаналізовано особливості діяльності педагога, її структуру та види. Виокремлено чотири характеристики індивідуально-психологічних особливостей педагога, що проявляються в процесі навчальної взаємодії: тип професійної позиції викладача як педагога, індивідуальний стиль педагогічної діяльності, стиль викладання педагога, розвиток метакогнітивної сфери педагога. Подальше дослідження передбачає емпіричне вивчення особливостей педагога, співвіднесення запропонованих підходів з його результатами та розробка стратегій підвищення ефективності навчальної діяльності педагога.

Література:

1. Гончар О. Форми педагогічної взаємодії учасників навчального процесу в системі вищої школи України / Олена Гончар. // Педагогічні науки. Збірник наукових праць.. – 2011. – №2. – С. 49–54.
2. Григорьева А. Н. Личностно-профессиональная позиция педагога как воспитателя / А. Н. Григорьева. // Образование: ресурсы развития. вестник ЛОИРО. – 2015. – №1. – С. 30–33.
3. Исаев Е. И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога / Е. Исаев // Вопросы психологии. - 2005. - №3. - С.57-67
4. Скворцова Юлия Владимировна. Метакогнитивные компоненты педагогического мышления преподавателя высшей школы : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 - Ярославль, 2005. - 192 с.
5. Агасандян Л. Э. Профессиональная позиция преподавателя вуза как психолого-педагогический феномен [Электронный ресурс] / Леонид Эдуардович Агасандян // Сибирский педагогический журнал. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-pozitsiya-prepodavatelya-vuza-kak-psiologo-pedagogicheskiy-fenomen>.
6. Груба Н. А.. Метакогнитивные умения в профессионально обусловленной личностной структуре бакалавра лингвистики [Электронный ресурс] / Груба Н.А., Сержанова Ж.А. // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=23669>
7. Кислякова, М.А., Развитие метакогнитивных умений студентов-гуманитариев на занятиях по математике [Электронный ресурс] / М.А. Кислякова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. - № 4, — 2011 — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-metakognitivnyh-umeniy-studentov-gumanitariyev-na-zanyatiyah-po-matematike>

8. Маркова А. К. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя [Электронный ресурс] / А. К. Маркова, А. Я. Ніконова // Вопросы психологии – Режим доступа до ресурсу: <http://voppsy.ru/issues/1987/875/875040.htm>.

9. Разумовская Е. Р. Индивидуально-психологические особенности педагога как фактор развития мотивации учения у старшеклассников [Электронный ресурс] / Е. Р. Разумовская // ОНВ. – 2009. – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/individualno-psihologicheskie-osobennosti-pedagoga-kak-faktor-razvitiya-motivatsii-ucheniya-u-starsheklassnikov>.

10. Семендяева В. И. Влияние стиля педагогической деятельности учителя на эффективность образовательного процесса [Электронный ресурс] / Семендяева В.И. // Таврический научный обозреватель. — 2016. — Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-stilya-pedagogicheskoy-deyatelnosti-uchitelya-na-effektivnost-obrazovatel'nogo-protsessa>

Tkachuk O. V. Individual-psychological features of the pedagogical activity in the teaching process

The article analyzes the peculiarities of the activity of the teacher as a factor in the success of the educational process. The following characteristics of the teacher are considered: the type of professional position (the system of intellectual, value-semantic, emotional-volitional attitudes to pedagogical activity), the level of development of the metacognitive sphere (knowledge and ability to regulate the processes of information processing), the individual style of pedagogical activity (a stable set of methods, the means used by the teacher to achieve educational goals), the style of teaching (especially the construction of relationships in the "teacher-student" system).

The concept of a professional position is considered from the point of view of the specific socio-cultural and educational situation that affects the personality and

professional activity of the teacher. This concept is identified with the concepts of pedagogical competence and pedagogical orientation. It should be noted that this concept is considered in an inseparable context with culture and society. Professional identity is based on a professional position.

The metapsychical abilities are allocated as a factor of controversy of educational activity. These include the ability to analyze themselves as a knowledgeable subject, the ability to expand their own horizons and solve cognitive tasks, the ability to determine the purpose and objectives of mental activity, properly allocate resources. To allocate the main thing from the secondary one, to evaluate the result of cognitive activity, the course of the implementation of the task, to re-evaluate the results of the activity.

The individual style of pedagogical activity, which includes content (orientation, adequacy, efficiency, reflexivity), dynamic (flexibility, impulsivity, stability, emotional attitude), productive (homogeneity of the level of knowledge, stability of skills, development of interest), characteristics of the activity of the teacher is considered.

The following is a characteristic of the teacher as his teaching style. Different approaches to understanding the structure of this property are considered.

The classification of individual psychological peculiarities of a teacher is analyzed. Thus, the objective, subjective, personal factors of the teacher's activity are highlighted. Also, the proposed O. Razumovska division of the characteristics of the teacher on the psycho-physiological (individual, properties of the teacher), ability, orientation and vocational and pedagogical knowledge and skills.

Key words: *metacognitive development, professional position, pedagogical activity, teaching style, educational activity*